

टिप्पणी

13

रंगमंचस्य परिचयं प्रकाराः च

रंगमंचविषये भवन्तः जानन्ति वा? यदि न तर्हि एषः पाठः भवतः रुचिकरः भविष्यति। यदा कश्चित् नाट्यविषये कथयति तदा वयं प्रायः अभिनयप्रदर्शनैः सह तस्य सङ्गतिं कुर्मः। एतत् अपि सम्यक् यतः अभिनयं विना नाट्यम् अपूर्णम् अस्ति। नाट्येन सह नाटकं, नाट्यम्, नाटकं, रूपकं इत्यादीनि समानसन्दर्भे संयोजयित्वा अन्ये केचन संज्ञाः अपि प्रयुज्यन्ते किन्तु एतेषु शब्देषु किञ्चित् मौलिकं भेदः अस्ति इति किं भवन्तः जानन्ति? एतत् ज्ञातुं अस्माकं कृते नाट्यसंस्कृतेः ज्ञातुं अवगन्तुं च अतीव महत्त्वपूर्णम् अस्ति। प्रायः वयं चलच्चित्रेभ्यः प्रभाविताः भूत्वा अभिनयमार्गं चित्वा नाट्यशास्त्रेण आरभामः। रंगमञ्चे चिरकालं यावत् अभिनयं कृतवन्तः अनेके प्रसिद्धाः नटाः सन्ति। यद्यपि, चलच्चित्रे नाट्यशास्त्रे च अभिनयः उपरिष्ठात् समानः इव भासते तथापि तयोः मध्ये केचन तकनीकीभेदाः सन्ति। एतत् अवगन्तुं अस्माभिः चलच्चित्रस्य नाट्यस्य च प्रक्रियां अवगन्तुं आवश्यकम् अस्मिन् पाठे वयं रंगमंचस्य ज्ञातुं अवगन्तुं च प्रयतेम। अत्र रंगमंचस्य उत्पत्तिः, विकासः च ज्ञास्यसि। तेन सह रंगमंचस्य प्राचीनरूपं किम् आसीत् इति अपि चर्चा करिष्यामः? भारते नाट्यशास्त्रादिः ग्रन्थः कथं रचितः। आधुनिकनाट्यस्य आरम्भः कथं जातः, तस्य लक्षणं किम् इति विषये अपि बलं दीयते।

शिक्षणपरिणामाः

एतत् पाठम् अधीत्य भवन्तः-

- रंगमञ्चस्य सामान्यपरिचयं जानन्ति;
- रंगमञ्चस्य उत्पत्तिं विकासं च अवगच्छन्ति;
- नाट्यमंडपं विषये जानन्ति;
- प्राचीन रंगमञ्चस्य स्वरूपं अवगन्तुम्;

टिप्पणी

- नाट्यशास्त्रे उल्लिखितं रंगमञ्चं (नाट्यगृहं) अवगच्छन्तु;
- रंगमञ्चस्य प्रकारान् जानन्ति;
- वर्तमानभारतीयनाट्यस्य सामान्यपरिचयं ज्ञातुं; तथा
- आधुनिक रंगमञ्च (रङ्गमञ्च) विषये जानन्ति।

13.1 रंगमञ्चस्य सामान्यपरिचयः

प्रायः वयं नाटकानां प्रदर्शनार्थं नाट्यशब्दस्य प्रयोगं कुर्मः। 'रङ्गमञ्च (नाट्यगृहम्)' मुख्यतया द्वयोः शब्दयोः निर्मितम् अस्ति- रङ्गः मञ्चः च। अत्र मञ्चविशेषघोषणाप्रसङ्गे रङ्गः प्रयुक्तः। मञ्चस्य सामान्यार्थः - उन्नतस्थानं यत्र नटः स्थित्वा नाटकं करोति। रङ्गविशेषणं तु मञ्चसंबद्धे सति विशेषार्थं लभते। रङ्गस्य सामान्यार्थः वर्णः। एवं प्रकारेण नाट्यस्य अर्थः यत्र नाटकं प्रस्तुतं भवति तत् मञ्चः। यदा कश्चन नटः अन्तः बहिश्च भिन्नवर्णैः, जीवनस्य भावैः च स्वं चित्रयन् मञ्चे प्रादुर्भवति, तदा मञ्चः तेन प्रदर्शनेन सह नाट्यगृहं भवति। अत एव भारतीयविद्वांसः नाट्यप्रदर्शनस्य स्थानं नाट्यम् इति उक्तवन्तः। अस्माकं भारतीयनाट्यपरम्परायां नाट्यशब्दः न केवलं सभागारं निर्दिशति अपितु सम्पूर्णप्रदर्शनप्रक्रियायाः अर्थमपि समावेशयति।

अद्यत्वे वयं 'रङ्गमंच' इति शब्दस्य अपि आङ्ग्लशब्दस्य 'थियेटर' इत्यस्य पर्यायवाचीरूपेण उपयोगं कुर्मः यस्य अर्थः दृश्यस्थानम् इति। येषु एकतः नाट्यप्रदर्शनं भवति अपरतः प्रेक्षकाणां कृते आसनव्यवस्था भवति तेषु स्थानेषु वास्तुशास्त्रस्य सन्दर्भे अपि 'थियेटर' इति शब्दस्य प्रयोगः भवति। एवं प्रकारेण वयं नाटकाय निर्मितस्य सभागारस्य सम्बन्धे रंगमञ्च (नाट्यगृहम्) इति शब्दस्य उपयोगं कुर्मः।

अद्य वर्तमानयुगे वयं रङ्गमञ्च सम्बद्धानां बहूनां अधिकानां शब्दानां प्रयोगमपि पश्यामः यथा रङ्गकर्मी (नाट्यकलाकारः), रङ्गकलाकारः (नाटककलाकारः), नाटकं, नाट्यम्, नाटकम् इत्यादयः। मञ्चे कार्यं कुर्वन् प्रत्येकः कलाकारः इति उच्यते एकः रंगकर्मी (नाट्यकलाकारः), भवेत् सः अभिनेता, निर्देशकः वा पृष्ठमञ्चे कार्यं कुर्वन् कोऽपि वा। नाटकं तत् किमपि यत् नाटककारः प्रदर्शनार्थं पटकथारूपेण सज्जीकरोति। आङ्ग्लभाषायां अस्य कृते 'ड्रामा' इति शब्दस्य प्रयोगः भवति। यदा सा लिपिः क्रियते तदा नाट्य उच्यते। आङ्ग्लभाषायां 'प्ले' इति कथ्यते। एवं सम्प्रति यदा वयं 'रङ्गमंच (नाट्यगृहम्)' इति वदामः तदा नाटकस्य प्रदर्शनस्य सम्पूर्णप्रक्रिया इत्यर्थः।

रंगमंचः - प्रेक्षगृह (सभाशाला)

'रंग' शब्दस्य प्रयोगः भारतीयप्राचीनसाहित्ये अनेकस्थानेषु दृश्यते। आचार्य भरतेन 'नाट्यशास्त्रे' 'रंग' शब्दस्य बहुवारं प्रयोगः कृतः अस्ति। 'रंग' इति शब्दस्य प्रयोगात् संस्कृतभाषायां रङ्गशीर्षः,

रंगपीठः, रंगभूमिः इति उत्पत्तिः अभवत्। अस्मिन् सन्दर्भे 'रङ्ग' इति मनोरञ्जन-समागम-नृत्य-गायन-अभिनय-अर्थः दत्तः अस्ति। सत्यमेव यत् 'रङ्गमंच' इति शब्दः आचार्यभरतस्य नाट्यशास्त्रे न च परवर्तीषु नाट्यविषये (नाट्यशास्त्रे) लिखितेषु ग्रन्थेषु न दृश्यते।

वस्तुतः आङ्ग्लशासने आङ्ग्लाः स्वविनोदार्थं बहवः सभागाराः (Auditorium) निर्मितवन्तः येषु ओपेरा-प्रदर्शनानि भवन्ति स्म। एतानि सभागाराणि (Auditorium) नाट्यगृहाणि (Theatre) इति उच्यन्ते स्म। पश्चात् एतेषु सभागारेषु नाट्यसमूहाः निरन्तरं प्रदर्शनं कर्तुं आरब्धवन्तः। पारसी-नाट्यशास्त्रम् अपि प्रारम्भे सभागारस्य प्रदर्शनं करोति स्म किन्तु पश्चात् ते देशस्य विभिन्नेषु स्थानेषु प्रदर्शनं कर्तुं आरब्धवन्तः। स्थायी सभागारस्य स्थाने ते अस्थायी रंगमञ्चं (नाट्यगृहाणि) निर्मितवन्तः। एवं प्रकारेण सभागारस्य कृते बहुधा प्रयुक्तः 'नाट्यगृह' इति शब्दः अधुना नाट्य प्रदर्शनस्य सम्पूर्णं प्रदर्शनार्थं हिन्दीभाषायां 'रङ्गमंच' इति संज्ञारूपेण प्रयुक्तः अभवत्।

रंगमंचः - प्रदर्शनकला

यत्किमपि नाटकं मञ्चे एव सिद्धिं प्राप्नोति। अद्यत्वे 'नाटक' इति शब्दः 'रङ्गमंच' अथवा 'नाट्यम्' इति शब्दस्य कृते अपि लोकप्रियः अस्ति। 'नाटक' इति सामान्यतः 'नट्' मूलात् निष्पन्नं मन्यते। 'नट्' इत्यस्य अर्थः नृत्यं, अभिनयः, अनुकरणं च इति अपि मन्यते। 'नट्' इत्यपि नट इत्यर्थः। 'नाट्यम्' शब्दः अपि तस्मिन् एव 'नट' इत्यस्मात् निष्पन्नः यस्य अर्थः नृत्यं, अनुकरणीयचित्रणं, अनुकरणं, प्रदर्शनं, अभिनयः च। अस्मात् 'नटम्' इति शब्दस्य नाटकस्य वा अर्थः निर्मायते- काव्यरचना या अभिनयः भवति।

अद्यत्वे यथा वयं जानीमः तथा रङ्गमंच (नाट्यगृहं) केवलं प्रेक्षगृहस्य (नकपजवतपनउ) ज्ञाने एव सीमितं नास्ति। यदि वयं लोकनाटकानि पश्यामः तर्हि एतादृशानि बहूनि नाटकानि पश्यामः ये सुसज्जितप्रेक्षगृहे (नकपजवतपनउ) न तु समाजे वीथिकोणेषु मेलासु च प्रदर्श्यन्ते। एतादृशे परिस्थितौ रङ्गमंच (नाट्यगृहम्) इत्यस्य साक्षात् प्रदर्शनकलाभिः सह सम्बन्धः भवति। रंगमंच (नाट्यगृह) इत्यस्य अर्थः अस्ति यत् कला यस्मिन् नाट्यसमूहेन नाटकं क्रियते यस्मिन् नाटककारः, अभिनेता, निर्देशकः, डिजाइनरः, मञ्चपृष्ठस्य कलाकाराः च सन्ति।

13.2 रङ्गमंचस्य उत्पत्तिः विकासश्च

मानवकलायोः सम्बन्धः सृष्टेः जन्मकथायाः सह गहनतया सम्बद्धः अस्ति। सृष्टेः सुन्दरतमः कलात्मकः च सृष्टिः मानवः एव। तथा च कालेन सह प्रगतिः कुर्वन् अयं मानवः एव रङ्गमञ्च (नाट्यगृहम्) इत्यादिं नूतनं कलां निर्मितवान्। रङ्गमञ्चस्य (नाट्यस्य) परम्परा सहसा आरब्धा न अपितु मानवजीवनस्य विकासेन सह क्रमेण विकसिता इति अनिवार्यम्। नाट्यशास्त्रे उक्तं यत् रङ्गमंच सर्वकलानां एकीकृतरूपम् अस्ति। एतादृशे सति सर्वा कला-शिल्प-आदि-जन्मनि किञ्चित् विकसितानि च अनन्तरमेव रङ्गमञ्च प्रकाशं प्राप्नुयात्। अत्र न संशयः।

रंगमंचम्: तकनीकः
अभिकल्पना च

टिप्पणी

दिव्य-अवधारणा

यदि वयं साहित्यं आधारं गृहणामः तर्हि आचार्यभरतेन 500 ई.पू. यस्मिन् ब्रह्मजीन चतुर्वेदतत्त्वेभ्यः पञ्चमवेद अर्थात् नाट्यः निर्मितः इति उक्तम् अत एव वयं ज्ञास्यामः यत् वेदस्य रचनायाः अनन्तरं नाटकस्य उत्पत्तिः अभवत् अस्याः कथायाः अनुसारं यदा सत्ययुगं गतं त्रेतायुगं च आरब्धम् आसीत् तथा च जनाः कामलोभस्य प्रभावेण ग्राम्यधर्मस्य अनुसरणं आरब्धवन्तः आसन् तदा इन्द्रादिदेवता पितामहं ब्रह्मजीं प्रार्थितवन्तः, हे देव! वयं तादृशं मनोरञ्जनस्य साधनं इच्छामः यत् द्रष्टुं श्रोतुं च योग्यं भवति। देवेभ्यः शैवमस्तु इति वदन् इन्द्रं च विदां कृत्वा ब्रह्मजी चतुर्वेदान् स्मरति स्म। सः ऋग्वेदात् पाठं, सामवेदात् गीतानि, यजुर्वेदात् अभिनयं, अथर्ववेदात् रसं च गृहीत्वा नाट्यवेदस्य रचनां कृतवान्। नाट्यवेदस्य उत्पत्ति-अनन्तरं ब्रह्मा इन्द्रं तस्य प्रयोगं कर्तुं पृष्ठवान्, परन्तु देवराज इन्द्रः देवाः नाट्यवेदस्य स्वीकारं, आत्मनः, प्रयोगं च कर्तुं असमर्थाः इति घोषयित्वा तस्य प्रयोगे समर्थस्य ऋषिस्य कृते तत् दातुं प्रार्थितवान् तदा ब्रह्मा भारतमुनिं तस्य प्रयोगं कर्तुं पृष्ठवान्। ब्रह्मातः अनुमतिं प्राप्य भरतमुनिः स्वपुत्रशतेन सह तस्य उपयोगं कृतवान्। एवं नाटकस्य उत्पत्तिः अभवत्।

आधुनिकः अवधारणा

आधुनिकसंकल्पनानुसारं- प्रथमं मानवः अस्तित्वं प्राप्तवान् तदनन्तरं तस्य आवश्यकताः समाजस्य आधारं स्थापितवन्तः। प्रथमं परिवारः, ततः गृहं, भोजनं, कृषिः, प्राकृतिकशक्तयः, संस्काराः, अनुष्ठानाः, धर्मः, ततः कला च इति विश्वासः आगतवान् अनेन सह नाट्यशास्त्रं स्वाभाविकतया स्वस्य आकारं गृहीतवान् रङ्गमञ्चस्य (नाट्यगृहस्य) उत्पत्तिकथा इतः आरभ्यते।

आधुनिकावधारणायां मानवसभ्यतायाः विकासेन सह रङ्गमञ्चस्य (नाट्यशास्त्रस्य) उत्पत्तिर्बिन्दुः अनुसन्धानं कृतम् अस्ति। पुरापाषाणकालपर्यन्तं मानवसमाजस्य विकासः जनजातीयरूपेण जातः इति वयं जानीमः। वन्यजन्तुनां मृगया क्षुधातृप्त्यर्थं मुख्यं साधनम् आसीत्। मृगया पाकं च खादन्ति च समस्तगोत्रेण सह। एषा स्थितिः सामूहिकव्यञ्जनस्य माध्यमं जातम्, अत्रैव कलाप्रदर्शनस्य जन्म अभवत् अस्मिन् काले मानवस्य अद्यत्वे इव भाषा नासीत्, ते केवलं शब्दैः, शरीरभाषायाः

माध्यमेन च स्वस्य अभिव्यक्तिं कुर्वन्ति स्म। मञ्चे अभिनयस्य उत्पत्तिः तस्मिन् दिने अभवत् स्यात् यदा अग्निं परितः उपविष्टाः जनजातेः सदस्याः परस्परं स्वअनुभवं प्रकटयितुं प्रयतन्ते स्म मृगयायाः सम्पूर्णा घटना अभिनयद्वारा प्रस्तुता स्यात्। एकः लुब्धकः अपरः मृगयापशुः अभवत्। अनेन सह नाट्यस्य अवधारणा विकसिता स्यात्। क्रमेण एषा अभिव्यक्तिप्रदर्शनस्य घटना मृगयानृत्येषु, आदिवासीसंस्कारेषु च विकसिता। अद्यत्वे अपि बस्तरादिषु आदिवासीक्षेत्रेषु प्रदर्शितानि नृत्यानि यदि पश्यामः तर्हि एतत् पुष्टिः भवति। कालान्तरेण मानवसभ्यतायां महत् परिवर्तनम् अभवत्। मृगयायाः स्थाने कृषिः तेषां मुख्यवृत्तिः अभवत्, अनेन सह लोककलानां उदयः अपि अभवत्। संस्कारः, नृत्यं, गीतं, चित्रकला, कथा, गाथा विकसितं अभवत्। अस्मिन् काले रङ्गमञ्च (नाट्यशास्त्रम्) स्वतन्त्रकलारूपेण अस्तित्वं प्राप्तवती। 'नाट्यशास्त्रम्' इति पुस्तके अस्याः स्वतन्त्रा नाट्यकलाविषये वयं ज्ञास्यामः।

13.3 नाट्यमण्डपम्

नाट्य मण्डप इति नाटकानि भवन्ति। एतादृशेन योजना कृता यत् नाट्यसमूहः स्वकार्यं सुलभतया कर्तुं शक्नोति तथा च प्रेक्षकाः प्रेक्षकशालायां उपविश्य नाटकं सम्यक् द्रष्टुं श्रोतुं च शक्नुवन्ति। प्रायः प्रेक्षगृह (प्रेक्षागृह), नाट्यगृह, सभागार, रङ्गमंच (नाट्यगृह) इति अपि ज्ञायते। अत्र प्राचीनभारतीयरङ्गमञ्चस्य (नाट्यगृहस्य) वर्तमानकाले लोकप्रियस्य रङ्गमञ्चस्य (नाट्यगृहस्य) विषये च ज्ञास्यामः।

नाट्यशास्त्रे वर्णितं प्रेक्षगृहं (सभागृहम्)

अभिनयः मञ्चे नटैः क्रियते। प्रभावी प्रदर्शनार्थं दृश्यतां श्रव्यतां च मनसि कृत्वा आचार्यभरतेन 'नाट्यशास्त्रस्य' द्वितीयप्रकरणे अभिनेतृभिः अभिनयार्थं प्रयुक्तस्य प्रेक्षगृहस्य विस्तृतं वर्णनं कृतम्।

रंगमंचम्: तकनीकः
अभिकल्पना च

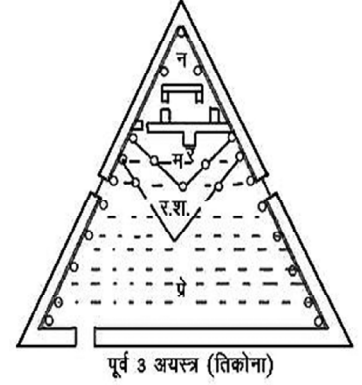
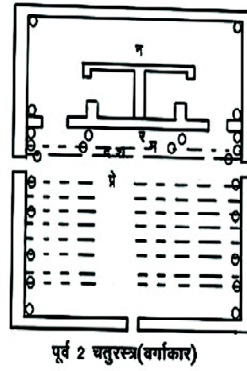
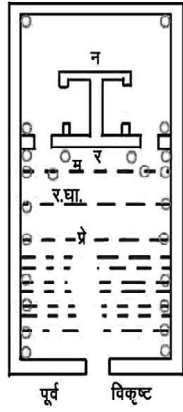

टिप्पणी

अस्ति। भारतेन तानि मापनाधारेण ज्येष्ठ-मध्यम-कनिष्ठम् इति वर्गीकृत्य तेषां निर्माणविधिः च उक्तवती अस्ति। रङ्गमंच (नाट्यगृह) कृते मञ्चस्य चयनं, तस्य मापनं, मञ्चस्य तथा प्रेक्षक-दर्पणस्य योजना, भूमिपूजन-विधिः इत्यादयः प्रकाशिताः सन्ति। एतदतिरिक्तं तृतीयाध्याये सः रङ्गपूजनस्य (नाट्यपूजनस्य) विधिं व्याख्यायते।

आचार्यभरते नाट्यमण्डपस्य (नाट्यगृहाणां) त्रिविधं चर्चा कृतवान् अस्ति-

1. विक्रिष्टः अर्थात् आयताकारः
2. चतुस्त्रः इत्यर्थः वर्गाकारः
3. त्रयस्त्रः इत्यर्थः त्रिकोणः

तदनन्तरं पुनः तेन त्रयाणां भेदाः कृताः-

1. ज्येष्ठम्
2. मध्यमम्
3. कनिष्ठम्

रङ्गमंच (नाट्यगृहं) मध्ये विभक्तं कृत्वा तस्य अर्धं प्रेक्षकाणां कृते 'प्रेक्षागृहम्' इति वर्णितं, अपरम् अर्धं च 'रङ्गमण्डप' इति वर्णितम् अस्ति। नाट्यमण्डपस्य पृष्ठभागे 'पृष्ठभागः' आसीत्। मञ्चस्य पृष्ठभागे 'रङ्गपीठा', 'रङ्गशीर्षा' च आसीत्। मञ्चपृष्ठतः मञ्चं प्राप्तुं द्वाराणि आसन् मञ्चस्य दक्षिणवामपार्श्वयोः 'मत्तवारिणी' स्थापिताः आसन्। प्रेक्षकाणां चित्रशालायाः डिजाइन 'पद-सदृशं' कृतम् यत् प्रेक्षकाः दृश्यं स्पष्टतया द्रष्टुं श्रोतुं च शक्नुवन्ति स्म।

नाट्यगृहस्य आधुनिकरंगमंचे लोकप्रियता

आधुनिकनाट्यक्षेत्रे नाट्यमण्डपस्य विषये अपि बहवः प्रयोगाः कृताः। अधुना बहुविधाः मञ्चाः

प्रचलन्ति। आधुनिकनाट्यस्य सह मुक्तहवा-सभाशाला, प्रोसेनियम-नाट्य-स्टूडियो-नाट्य-चक्रल-नाट्यम्, केषुचित् वीथि-कोणेषु मञ्चं विना नाटकस्य, प्रयोगात्मक-नाट्यस्य च अभ्यासः आरब्धः। यथा, भारतेन्दुहरिश्चन्द्रस्य 'अन्धेरनगरी' नाटकं सभागारे, मुक्तकाशीमञ्चे, वीथिषु गच्छन्तीषु जनानां मध्ये अपि पूर्णसाधनेन सह प्रदर्शनं कृतम् अस्ति। तथैव बादलसरकरस्य शजुलूसश् इति नाटकं नाट्यगृहाणाम् अतिरिक्तं प्राङ्गणेषु, वीथिषु च अधिकसफलतया मञ्चितम्। मुक्तकाशीयां 'होरी' नाटकस्य मञ्चनं वास्तविकक्षेत्राणि कुटीराणि इत्यादीनि कृत्वा पुरातनदुर्गस्य भग्नावशेषेषु मुक्तायाम् 'अन्धायुग', 'तुगलक', 'रजिया सुल्तान' इत्यादीनि नाटकानि सफलतया मञ्चितानि सन्ति काशी मञ्चः प्रकाशैः, शब्दैः, सर्वैः उपकरणैः च सुसज्जितः। 'अन्धायुग' इत्यस्य प्रदर्शनं फिरोजशाहकोटला इत्यस्य ऐतिहासिकक्षेत्रे अपि सफलतया कृतम्।

सम्प्रति प्रयोगनाट्यस्य प्रभावः क्रमेण वर्धमानः अस्ति। पुरातनपारम्परिकसज्जानां युगः समाप्तः अस्ति। अलङ्कारं विना अपि अभिनयमात्रेण मञ्चे नाटकानि प्रस्तूयन्ते।

13.4 प्राचीन-रंगमंचस्य स्वरूपम्

यथा वयं पूर्वं रंगमंचस्य (नाट्यगृहस्य) उत्पत्तिविषये प्रचलितदिव्योत्पत्तौ आधुनिकसंकल्पनायां च ज्ञातवन्तः, मानवस्य प्रागैतिहासिकसभ्यतायाः सह कलायाः उद्भवस्य बीजानि कथं आविष्कृतानि। आदिमरूपेण नाट्यकला स्वतन्त्रकला अस्ति वा? रूपेण अस्तित्वं प्राप्तवान्? सम्भवतः न। नाट्यशास्त्रं बहुकालानन्तरं पूर्णरूपेण आगतं। अधुना प्रश्नः उद्भवति यत् प्राचीनस्य रानागमञ्चस्य (नाट्यस्य) किं रूपम् आसीत्? वैज्ञानिकचिन्तनेन ज्ञातुं अवगन्तुं च शक्यते। एतत् अवगन्तुं केवलं आधारः अस्माकं आदिवासी कला एव। आम्, विश्वस्य विभिन्नेषु आदिवासीसभ्यतासु प्रचलितानां नृत्य-संगीत-चित्र-माध्यमेन प्राचीननाट्यस्य कल्पनां कर्तुं शक्नुमः। अत्र वयं केचन विशेषविषयाणि चर्चा कर्तुं गच्छामः येन भवान् एतत् अवगन्तुं शक्नोति।

मृगया नृत्यम् (Hunting Dance)

कल्पयतु यदा आदिमः मानवः गुहासु निवसति स्म, क्षुधां पूरयितुं च गुहाभ्यः बहिः गत्वा मृगयाम् अकुर्वन्। शिलाकाष्ठपशुअस्थिभ्यः मृगयाशस्त्राणि कृतवन्तः। एतैः शस्त्रैः ते सहजतया मृगयाम् कर्तुं शक्नुवन्ति स्म। कालः शनैः शनैः व्यतीतः अधुना ते गुहातः बहिः आगत्य समूहे निवासं कर्तुं आरब्धवन्तः। वनेषु स्वकीयं कुटीरं निर्माय परिवारेण सह वसितुं आरब्धवन्तः। समूहस्य एकः विशेषः समूहः यः युवा आसीत् सः मृगयायां गच्छति स्म, गोत्रस्य वृद्धाः बालकाः च स्वैः आनितैः शिकारैः स्वस्य क्षुधां पूरयन्ति स्म मृगयागमनात् पूर्वं विजयसंस्कारं कुर्वन्ति स्म। पशूनां ध्यानं परिहरितुं ते स्वस्य 'चर्म', 'मास्क' च उपयुज्यन्ते स्म। बालकानां मृगयाप्रवीणतायै स्वविनोदार्थं च ते मृगयानृत्यं कुर्वन्ति स्म। भीम्बेतस्य शिलागुहायां एतादृशाः बहवः शिलाचित्राः वयं प्राप्नुमः ये एतस्य तथ्यस्य पुष्टिं कुर्वन्ति। प्रचलितः मृगयानृत्यः अद्यत्वे अपि बस्तरादिक्षेत्रेषु दृश्यते। सम्भवति यत् अस्मिन् वातावरणे नाट्यस्य उत्पत्तिः स्वतः एव अभवत्, यस्य रूपं नृत्यप्रधानं स्यात्।

रंगमंचम्: तकनीकः
अभिकल्पना च

टिप्पणी

कल्पयतु यत् एकस्मिन् दिने मृगयादलः विशालपशुं मृगयाम् अकरोत्। मृगयायां बहवः लुब्धाः क्षतिं प्राप्नुवन्ति स्यात्। एषा घटना आश्चर्यं जनयति एव। तथा पशुना सह मृगयादलानि अवश्यं जनजात्यां आगतानि। यदा सर्वे गोत्रस्य सदस्याः पशुस्य पाककाले अग्निं परितः उपविष्टाः स्यात् तदा गोत्रस्य कश्चन कौतुकात् तस्याः घटनायाः विषये ज्ञातुम् इच्छां प्रकटितवान् स्यात् मृगयादलस्य व्यक्तिः तस्याः घटनायाः अभिनयं कृत्वा सम्पूर्णं कथां जनजातिं प्रति कथयति स्म। एकः लुब्धकः अपरः पशुः स्यात् एवं अभिनयकला जाता एव। उत्साहात् केचन जनाः काष्ठ-अस्थि-शिला-आदिषु क्रीडन् तालं निर्मितवन्तः स्यात्। नटः लुब्धकः परिणतः सः तस्मिन् ताडनेन नृत्यं कुर्वन् अभिनयं कृतवान् स्यात् एतत् अवश्यमेव एतादृशं अप्रत्याशितम् प्रदर्शनं आसीत् यत् प्रेक्षकान् रोमाञ्चयिष्यति स्म।

अनुकरणम्

अरस्तू इत्यनेन नाट्यशास्त्रं 'अनुकरणकला' इति उक्तम् अनुकरणं मानवस्वभावस्य स्वाभाविकः गुणः अस्ति। यदा मनुष्यः जायते तदा सः परितः परिवेशं दृष्ट्वा श्रुत्वा च शिक्षते। आदिममनुष्याः अपि स्वपरिसरस्य वातावरणं अवलोकितवन्तः, पशूनां अनुकरणं कृतवन्तः, तेषां सदृशं वर्तन्ते च स्यात्। तेषां एतत् कार्यम् अवश्यमेव आनन्दितम् नाट्यशास्त्रस्य आरम्भसम्बद्धा या शृगयाश्-कथा अस्माभिः उपरि उक्ता, सा अपि अस्याः अनुकरणभावनायाम् एव जातः।

धार्मिकः भावना

यदा कदापि मानवः जीवनस्य संघर्षैः सह संघर्षं करोति, अधिकं प्रगतिम् इच्छति च तदा ईश्वरं प्रति मुखं करोति। तेन सह ते नृत्यसङ्गीताद्वारा स्वधर्मभावनाः प्रकटयन्ति। नाट्यम् अपि स्वतःस्फूर्ततया अस्य व्यञ्जनस्य मुख्यं माध्यमं भवति। तथा आदिमपुरुषोऽपि प्राकृतबलानां पुरतः शिरः नत्वा। विजयाभिलाषाय, सुरक्षां अनुभवितुं, प्रकृतेः क्रोधं शान्तयितुं च संस्कारमार्गः

स्वीकृतः आसीत् पूजा-नृत्य-यज्ञ-माया-आदि-संस्काराः आदिमसमाजस्य उत्पन्नाः, तानि कर्तारः पुरोहिताः च अस्तित्वं प्राप्तवन्तः। तेषां देवतां प्रीणयितुं समूहनृत्यानि अपि एतेषु धर्मेषु क्रियन्ते स्म। यदि वयं आदिवासीनृत्यानि पश्यामः तर्हि तेषु प्राप्यमाणः शबैगाश-वर्णः एतत् सूचयति। पश्चात् एषा भावना नाट्यस्य अपि कथानकस्य आधारः अभवत्।

कृषिम्

मानवसभ्यता विकसिता मानवेन सह वनेभ्यः बहिः आगत्य मैदानं प्राप्तवती। कृषिं कृत्वा सस्यानां उत्पादनं शिक्षन्ति स्म। यथा यथा तेषां जीवने कृषिस्य महत्त्वं वर्धयितुं आरब्धम्, तथैव तेषां तथा सह सम्बद्धाः नृत्य-गीत-उत्सवः विकसिताः। ऋतुपरिवर्तने अपि ते उत्सवं कर्तुं आरब्धवन्तः। अद्यत्वे अपि वयं सस्यानां वपना, कटनसमये क्रियमाणानि नृत्योत्सवानि द्रष्टुं शक्नुमः। वस्तुतः एषः एव कालः जनानां उदयस्य आसीत्। अद्यत्वे अपि वयम् एतां उत्सवस्य भावनां द्रष्टुं शक्नुमः। छत्तीसगढे 'हरेली', उड़ीसादेशे 'नुवाखाई' इति एतादृशः एकः उत्सवः अस्ति यः सस्यानां वपनसमये, फलानां कटने च समये आचर्यते।

एवं प्रकारेण प्राचीननाट्यस्य द्वौ रूपौ पश्यामः-आदिमनाट्यम् लोकनाट्यम् च।

पाठगत-प्रश्नाः 13.1

1. नाट्येन किं अवगच्छसि?
2. नाट्यशास्त्रस्य रचना कदा अभवत्?
3. नाट्यशास्त्रं केन रचितम्?
4. नाट्यशास्त्रे कति प्रकाराः प्रेक्षगृहाणि (सभागृहाणि) उल्लिखितानि सन्ति?
5. प्रेक्षगृहस्य (प्रेक्षगृहाणां) मुख्याः घटकाः के सन्ति?
6. दिल्लीनगरस्य पुरातनदुर्गे कानि नाटकानि प्रदर्शितानि?
7. आधुनिकप्रेक्षगृहस्य (प्रेक्षगृहाणां) किं विशेषम्?
8. नाट्यनिर्माणस्य काः अवधारणाः प्रचलिताः सन्ति?
9. नाट्यशास्त्रं कः 'अनुकरणकला' इति आह्वयत्?
10. प्राचीननाट्यशास्त्रे अनुकरणस्य का भूमिका अस्ति?
11. नाट्यस्य विकासे धार्मिकभावनायाः किं योगदानम्?

रंगमंचम्: तकनीकः
अभिकल्पना च

टिप्पणी

टिप्पणी

12. प्राचीननाट्यस्य स्वरूपं कीदृशम् आसीत्?
13. प्राचीननाट्यगृहं कति वर्गेषु विभक्तम् आसीत्?

13.4 नाट्यशास्त्रे उल्लिखितः रंगमञ्चः (नाट्यगृहम्)

यदा समाजस्य निर्माणं जातम् तदा अभिव्यक्तिः अपि आरब्धा। सुख-दुःख-ईर्ष्या, वञ्चना, धोखाधड़ी इत्यादयः मानसिकविकाराः अपि उत्पन्नाः। सामूहिक आनन्देन उत्सवस्य आयोजनानि जातम्, जनाः नृत्यं, गायनं, अभिनयं च आरब्धवन्तः। एताः परम्पराः शताब्दशः यावत् पीढीतः पीढीं यावत् प्रचलन्ति स्म। अद्यत्वे अपि देशे प्रचलिताः आदिवासीकलाः- नृत्यं, गीतं, संगीतं, नाटकं- एतेषां परम्पराणां प्रतीकं धारयन्ति।

नाट्यशास्त्रस्य निर्माणं भारतीयरङ्गमंच (नाट्य) परम्परायां महत्त्वपूर्णा घटना अस्ति। कतिपयवर्षसहस्रपूर्वस्य नाट्यपरम्परायाः सम्यक् रूपम् अस्मिन् ग्रन्थे लिखितम् अस्ति। एषः ग्रन्थः अद्यत्वे अपि नट-नाट्य-जनानाम् कृते अतीव व्यावहारिकः अस्ति।

इतिहास-पुराणाः, वेदाः, उपनिषदाः, महाकाव्याः इत्यादयः साहित्याः पुरातत्त्वसाक्ष्याः च स्पष्टतया सूचयन्ति यत् ख्रीष्टात् अनेकशताब्दपूर्वं नाट्यकला पूर्णतया विकसिता आसीत्। यक्ष-किन्नर-गन्धर्व-नट-नर्तक-सूत-मगध-ग्रंथिक-चरण-कुशीलव इत्यादीनां जातिनां अस्याः कलायाः स्वरूपनिर्माणे महती भूमिका आसीत्। एताः जातिः गायन-क्रीडा-नृत्य-कथा-कथा-प्रदर्शनस्य नाटकीय-प्रदर्शनानि पुस्तिकातः पीढिपर्यन्तं पोषयन्ति स्म। अस्य नाट्यप्रदर्शनस्य समृद्ध्या, आकर्षक-सामाजिक-प्रतिष्ठित-कला ऋषि-भिक्षव-आचार्य-इत्येतत् शास्त्ररूपं दातुं प्रेरितवती।

वस्तुतः नाट्यशास्त्रं न केवलं नाटककला अपितु गायन-क्रीडा-नृत्य-आदीनां अन्यानां बहूनां कलानां चर्चा कृत्वा पाठः अपि अस्ति। 'पञ्चमवेद' इति लोकप्रसिद्धे अस्मिन् शास्त्रे आचार्यभारत एव तस्य महत्त्वस्य विषये कथयति-

‘न तच्छास्त्रं न तच्छिल्पं न स विद्या न स कला।
न तत्कर्म न योगेहसौ नाट्येस्मिन् यन्न दृष्यते॥’

वस्तुतः तस्मिन् एतादृशी समृद्धा समृद्धा च नाट्यपरम्परा संकलिता आसीत् या पश्चात् सहस्रवर्षेभ्यः भारतीयनाट्यक्षेत्रे प्रदर्शनस्य आधारः अभवत्। आचार्य भरतेन रङ्गमण्डपम्, अभिनय-आंगिकः, वाचिकः, आहारिकः तथा सात्विकः, वृत्तिः, प्रवृत्तिः, रसः, आतोद्यम्, ध्रुवगानम्, सिद्धम्, चरित्रम्, प्रकृति, गानम् अभिनयस्य पूरकतत्त्वेषु इत्यस्योपरि विस्तृतप्रकाशः क्षिप्तः अस्ति।

कस्यापि कलारूपस्य चिन्तनप्रक्रिया तदा एव आरभ्यतुं शक्यते यदा तत् रूपं पूर्णतया विकसितं भवति, तस्य परम्परा च पूर्णा भवति। एतस्य समाप्तेः अनन्तरमेव कस्यापि शास्त्रस्य निर्माणं

भवति। एवं प्रकारेण द्वौ महत्त्वपूर्णौ धाराख प्रदर्शनपरम्परा, तेषु आधारितग्रन्थनिर्माणं च, लोकप्रियौ अभवताम् प्रदर्शनपरम्परा निर्विघ्नतया अग्रे गच्छति स्म, परन्तु नाट्यशास्त्रस्य निर्माणेन तेषु चिन्तनं अधिकं शक्तिशाली अभवत् फलतः एकतः संस्कृतनाट्यानां लेखनं प्रदर्शनं च भवति स्म, अपरतः नाट्यशास्त्रं आधारं गृहीत्वा समकालीननाट्यपरम्परायाः चिन्तनं भवति स्म, अनेके ग्रन्थाः, टीकाः, भाष्यं च रच्यन्ते स्म।

14.5 रङ्गमञ्चस्य प्रकाराः

भारतं विविधतायाः देशः अस्ति। अत्र अनेकजातीयाः, धर्माः, भाषाः, संस्कृतिः च जनाः निवसन्ति। एतदेव कारणं यत् वयं नृत्यं, गीतं, संगीतम् इत्यादीनि विविधानि कलारूपाणि पश्यामः, यदि वयं भारतीयनाट्यस्य प्रकाराणां चर्चा कुर्मः तर्हि वयं ज्ञास्यामः यत् भारतीयनाट्यस्य स्वकीया महती परम्परा अस्ति या विविधतापूर्णा अस्ति।

(I) कालक्रमानुसारेण निम्नलिखितप्रकाराः नाट्यगृहाणि दृश्यन्ते-

- **संस्कृत-रङ्गमञ्चः** यथा पूर्वं नाट्यशास्त्रे वर्णितस्य रङ्गमञ्चस्य (नाट्यगृहस्य) चर्चा कृता। अस्मिन् ग्रन्थे वयं दशविधरूपकाणां चर्चां प्राप्नुमः ख नाटकं, प्रकरणं, भाणं, अङ्कं, प्रहसनं, वीथि, इहमृगं, व्यायोगमं, समवकरं, डिमं च। वस्तु-नेता-रस-आधारेण एतेषु प्रकारेषु विविधता अस्ति। तेन सह आचार्यभारतोऽपि नाट्यशास्त्रे १८ उपरूपकाणां चर्चां करोति। नवमशतकपर्यन्तं संस्कृतनाट्यप्रकाराः प्रचलिताः आसन्।
- **लोकरंगमञ्चः** संस्कृतनाट्यस्य क्षयानन्तरं लोकनाट्यस्य प्रचलनं वयं प्राप्नुमः। एते लोकनाट्यगृहाणि निम्नलिखितवर्गेषु विभक्ताः सन्ति-
 1. मन्दिराश्रितः -मन्दिराणां गर्भगृहे यत् लोकनाट्यगृहं प्रदर्शितम् आसीत्। यथा-कुडियट्टम, अडिक्कया, भाओना इत्यादिनः।
 2. लीलानाट्यम्- रामकृष्णयोः लीलाधारितं लोकनाटकम्। यथा रामलीला- रासलीला च।
 3. सामाजिकनाटकम् - अस्य वर्गस्य अन्तर्गतं तानि लोकनाटकाः आगच्छन्ति येषां कथा सामाजिका भवति। यथा स्वांगं, नौटंकी, नाचा इत्यादिनः।
- **पारसी-रंगमञ्चः** बम्बईतः आरब्धं पारसीनाट्यगृहं कलकत्ता, दिल्ली च केन्द्रं कृतवान् आदौ पारसी-नाट्यगृहं साधनरहितम् आसीत् किन्तु क्रमेण आवश्यकानि साधनानि सङ्गृहीतवती। एतेषु नाट्यकम्पनीषु पूर्वं आश्चर्यजनकविशेषप्रभावनिर्माणार्थं उपकरणानि आसन् एतेषां माध्यमेन देवाः वायुना उड्डीयमानाः दर्शिताः, नायकाः प्रासादभित्तिः नदीं प्रति कूर्दन्तः दर्शिताः, परीः आकाशात् अवतरन्तः दर्शिताः। प्रभावस्य निर्माणस्य एषा युक्तिः प्रेक्षकान् आश्चर्यचकितं कृतवती। एतान्

टिप्पणी

रंगमंचम्: तकनीकः
अभिकल्पना च

टिप्पणी

आकर्षकप्रभावान् द्रष्टुं जनाः टिकटं गृहीत्वा गच्छन्ति स्म। भारतीयदर्शकानां कृते एषा भिन्ना भावना आसीत्।

पारसीनाट्यकम्पनीषु वेतनेन निर्देशकाः, नाटककाराः, अभिनेतारः, डिजाइनरः इत्यादयः नियुक्ताः आसन्। स्त्रीपात्राणि केवलं पुरुषनटैः एव अभिनीतानि आसन्। पश्चात् तस्य लोकप्रियतां दृष्ट्वा नर्तकाः ग्रामवधूः अपि भागं ग्रहीतुं आरब्धवन्तः। प्रारम्भिककाले एताः कम्पनीः आङ्ग्लभाषायां गुजरातीभाषायां च शेक्सपियरस्य नाटकानि प्रस्तुतवन्तः। पश्चात् हिन्दी, उर्दू, फारसी च सह मिश्रिता हिन्दुस्तानी भाषायाः प्रयोगः आरब्धः। तस्य संवादिषु काव्यं प्रबलं कार्यनीतिं च चपलता च आसीत्। नाटकेषु हास्यकथाः अपि प्रयुक्ताः आसन्। नाटकानि संख्यासु विभक्ताः आसन्।

- **आधुनिक-रङ्गमंचः** नवदशशताब्द्याः उत्तरार्धात् आधुनिकनाट्ययुगं दृश्यते। यस्मिन् नाटकानां विषयाः सामान्यजनेन सह सम्बद्धाः आसन् तथा च तेन सह यथार्थ-अवास्तविक-प्रयोगात्मक-प्रदर्शन-विधिनाम् प्रयोगः आरब्धः।

(II) यदि वयं प्रस्तुतिशैल्याः आधारं पश्यामः तर्हि नाट्यशास्त्रस्य वर्गीकरणं निम्नलिखितप्रकारेषु कर्तुं शक्यते-

- **नृत्य-उन्मुख-रंगमंचः** अयं नाट्यप्रकारः यस्मिन् नटत्वस्य पूर्वापेक्षा भवति यत् ते उत्तमाः नटाः सन्ति। सामान्यतः कुडियट्टम, तेरुकुट्ट, यक्षगान इत्यादीनि लोकनाटकानि दृष्ट्वा वयं एतत् अवगन्तुं शक्नुमः अपि च नर्तकैः कृतं नृत्यनाटकम् अपि अस्मिन् वर्गे आगच्छति।
- **संगीत-उन्मुख-रंगमंचः** अस्मिन् नाट्यप्रस्तुतिशैल्या सः नाट्यगृहः अन्तर्भवति यस्मिन् नटैः संवादप्रदानं प्रायः गीतात्मकं भवति। सङ्गीतनाट्यम् अपि कथ्यते। यथा नौटंकी नाटकं द्रष्टुं शक्नुमः।
- **नुक्कड़शैलीः** एषा नाट्यशैली विंशतिशतकस्य मध्यभागे एव अस्तित्वं प्राप्तवती। अस्मिन् शैल्यां प्रायः वीथिषु, कोणेषु, चौराहेषु च नाटकानि प्रस्तुतानि भवन्ति। जनान् जागरूकाः कर्तुं अस्य मुख्यं उद्देश्यम् अस्ति। सफदार हाज्मी अस्याः शैल्याः प्रसिद्धः कलाकारः अस्ति।
- **रेडियोनाटकम्** : एषा नाट्यस्य प्रस्तुतिशैली अस्ति यस्मिन् शारीरिक-अभिनयस्य अपेक्षया वाचिक-अभिनयस्य विषये विशेषं बलं दत्तं भवति। अस्मिन् नटः स्वस्य पाठस्य पृष्ठभूमिसङ्गीतस्य च माध्यमेन प्रेक्षकाणां कल्पनायां पात्राणि सजीवं करोति। अस्याः विधायाः कृते 'अन्धायुग' इति नाटकं धर्मवीरभारत्या रचितम् आसीत्।

- **मूक/मौन-नाटकम्** : मूकनाटकम् अर्थात् अनुकरणं नाट्यस्य प्रस्तुतिशैली अस्ति यस्मिन् अभिनेता पाठनस्य अपेक्षया शारीरिकक्रियासु विशेषं बलं ददाति। अस्मिन् संवादाः न सन्ति, केवलं कथाः ध्वनिभिः, संगीतेन, शारीरिक-अभिनयेन च मञ्चे प्रस्तुता भवति।
- **एकैकः** अस्मिन् प्रस्तुतिशैल्यां एकः एव अभिनेता मञ्चे प्रदर्शनं करोति। सः स्वयमेव भिन्न-भिन्न-पात्राणां भूमिकां निर्वहति।
- **प्रयोगात्मक-रङ्गमंचः** अस्मिन् नाट्यशैल्यां न एकः विधिः प्रयुक्तः किन्तु नाट्यतत्त्वैः सह प्रयोगाः क्रियन्ते। क्वचित् मञ्चविषये क्वचित् रचनाविषये च। कदाचित् अभिनयविषये कदाचित् डिजाइनविषये च। यथा- इब्राहिम अल्काजी इत्यनेन मञ्चसम्बद्धाः बहवः प्रयोगाः कृताः। शकहानी का रंगमञ्चश्च इत्यस्मिन् प्रो. देवेन्द्रराज-अङ्कुरः नाट्यशास्त्रस्य अन्यतत्त्वान् अङ्गीकृतवान्, बंसीकौलः विदूषकशैल्या डिजाइनस्य अभिनयस्य च प्रयोगं कृतवान्। बादल सरकारेण संचालितः प्रयोगः श्रुतीयनाट्यगृहम् प्रयोगात्मकनाट्यगृहेषु अपि उल्लेखनीयः अस्ति।

पाठगत-प्रश्नाः 13.2

1. नाट्यशास्त्रं कस्य प्रकृतेः ग्रन्थः?
2. नाट्यशास्त्रात् पूर्वं काः जातिः नाट्यस्य विकासं कृतवन्तः?
3. नाट्यशास्त्रे नाट्यस्य के के घटकाः चर्चा कृता?
4. नाटकस्य के के विद्यालयाः लोकप्रियाः अभवन्?
5. नृत्यनाटकं किम्?
6. नौटंकी कीदृशं नाट्यम्?

13.7 आधुनिक-रंगमंचः

भारते आधुनिकनाट्यस्य वातावरणं विंशतिशतकस्य आरम्भे एव सृज्यते स्म। राष्ट्रभावनायुक्तं साहित्यं लिखितं भवति स्म। भारतीयनाट्यक्षेत्रे एतस्याः भावनायाः सुदृढीकरणाय निरन्तरप्रयत्नाः क्रियमाणाः आसन्। प्रादेशिकनाट्यशास्त्रस्य अध्ययनेन अपि एषः बिन्दुः पुष्टः भवति। पाश्चात्यसभ्यतायाः अन्धानुकरणं पश्चात् पाश्चात्यअनुकरणेन प्रेरितस्य स्वदेशीयभावनायाः विशेषप्रेमस्य च अस्य सूचकम् अस्ति।

टिप्पणी

रंगमंचम्: तकनीकः
अभिकल्पना च

टिप्पणी

स्वातन्त्र्यसङ्घर्षस्य भारतीयनाट्यस्य इतिहासे विशेषः प्रभावः अभवत्। १९४०-४७ मध्ये यदा सम्पूर्णं भारतं भारतीयस्वातन्त्र्यप्राप्त्यर्थं गच्छति स्म तदा १९४३ तमे वर्षे भारतीयजननाट्यसंघस्य स्थापना अभवत्। नाट्यस्य विकासे अस्याः संस्थायाः महती भूमिका आसीत्। अस्मिन् काले प्रसिद्धः पारसी-नाट्य-चलच्चित्र-अभिनेता पृथ्वीराज-कपोरः १९४४-६० तमे वर्षे पृथिवी-रङ्गमञ्च इति स्वस्य यात्रा-दलस्य निर्माणं कृत्वा यथार्थ-शैली-सुधारवादी-नाटकेषु पारसी-नाट्य-शैल्याः अभिनव-उपयोगं कृत्वा पारसी-नाट्य-तत्त्वस्य नियन्त्रणं कृतवान्।

विंशतिशतकस्य पञ्चमे दशके केन्द्रीयसङ्गीतनाटक-अकादमीद्वारा १९५४ तमे वर्षे आयोजितैः संगोष्ठीभिः उत्सवैः च नाट्यस्य मञ्चः सज्जीकृतः, १९५९ तमे वर्षे राष्ट्रियनाट्यविद्यालयस्य प्रदर्शनैः हिन्दीनाट्यस्य गतिः प्राप्ता। अस्मात् संस्थायाः प्रशिक्षिताः नाट्यकार्यकर्तारः देशस्य विभिन्नराज्येषु गत्वा स्वकीयानां दलानाम् निर्माणं कृत्वा नाट्यशिविराणां आयोजनं कृत्वा दूरस्थेषु क्षेत्रेषु नाट्यशास्त्रं सक्रियं कृतवन्तः। 'थियेटर यूनिट (१९५४-बम्बई)', 'अनामिका (१९५५-कलकत्ता)', 'नया नाट्य (१९५९-दिल्ली)', इत्यादीनां दलानाम् आधुनिकनाट्यदृष्टिकोणेन नाट्यशास्त्रे अभूतपूर्वं योगदानं कृतम्।

हबीब तनवीरस्य शआगराबाजारःश् अपि अस्मिन् दशके प्रसिद्धः अभवत्। अस्य प्रदर्शनैः समग्रनाट्यस्य अवधारणा चर्चायां आनयत्, पारम्परिकनाट्यरूपानाम् प्रासंगिकतां च प्रकाशितवती। तस्मिन् एव दशके सत्यदेवदुबे नाट्य-एककस्य कृते अन्धयुगं (१९६२) कृतवान्। शआषाढ का एक दिन (१९६४), सुनो जन्मेजय (१९६६), शतुर्मुर्ग (१९६८), आधाराधुरे (१९६९), इन्द्रजीत (१९७०) इत्यादीनि शास्त्रीयनिर्माणानि निर्मिताः। अनामिका कृते श्यामानन्दजालनेन निर्देशितस्य शलहारों के राजहंसश् (१९६४), शशुर्मुर्गश् (१९६७) तथा शएव इन्द्रजित्श् (१९६८) इत्यस्य निर्माणं लोकप्रियम् आसीत्।

भारतीयनाट्यकला सप्तदशके स्पष्टरूपेण आगता आसीत्। अस्मिन् काले भारतस्य विदेशस्य च उत्तमाः मौलिकनाटकानि भारतस्य विविधभाषिकनाटकानाम् अनुवादाः च प्रस्तुताः। नाटकलेखनक्षेत्रे अपूर्वा प्रगतिः अभवत्। एतेन नाटकलेखनस्य स्तरे, सामग्रीयां, शैल्यां च यत् नवीनता अभवत् तत् नाट्यशास्त्रस्य कृते अतीव महत्त्वपूर्णं सिद्धम् अभवत्।

८० तमे दशके सम्पूर्णे भारते शौकिया-नाट्यकला सक्रियताम् अवाप्तवती। वर्णशैल्याः प्रयोगस्य प्रवृत्तिः अपि आरब्धा। संस्कृतनाटकानि नूतनशैल्या वादयितुं आरब्धानि। भारतीयनाट्यस्य नाटककारानाम् निर्देशकानां च प्रवृत्तिः पारम्परिकनाट्यरूपेषु अगच्छत्। मञ्चनार्थं लिप्याः आग्रहः वर्धितः। एतस्य आग्रहस्य पूर्तये नाट्यशास्त्रम् अन्यसाहित्यविधां प्रति मुखं कृतवान्। उपन्यासानां रूपांतरणं प्रति निर्देशकाः आकृष्टाः आसन्। अन्यभारतीयभाषायाः नाटकानि स्वभाषायाः अपेक्षया हिन्दीभाषायां अधिकं क्रीडन्ति स्म। तस्मिन् एव दशके अन्यप्रदेशेभ्यः लोकनाट्यशिक्षणस्य प्रवृत्तिः अपि उत्पन्ना। अन्यभाषायाः निर्देशकाः हिन्दीभाषिप्रदेशेभ्यः मण्डलानां आग्रहेण संस्कृतं हिन्दीनाटकं च क्रीडन्ति स्म। एतेषु हिन्दीनाट्यनिर्माणेषु सः स्वराज्यस्य शैल्याः, तत्त्वानि च बहु सम्यक् प्रयुक्तवान्। के.एन.पानिककर, रतन थियाम, फ्रिट्ज वेनेवित्ज् हिन्दी रंगमंचस्य भागः अभवन्।

एकतः धर्मवीर-भारती, जगदीशचन्द्रमाथुरः, मोहन-राकेशः, लक्ष्मीनारायण-लालः, ज्ञानदेव अग्निहोत्री, बी.एम. शाहः, सुरेन्द्र वर्मा, मुद्राराक्षसः, मणि -मधुकरः, शंकर-शेषः, सर्वेश्वरदयाल-सक्सेना, भीषम-साहनी, असगर-वजाहतः, राजेश-जोशी, मृणाल-पाण्डेयः, नंद-किशोर-आचार्यः, रामेश्वर-प्रेमः इत्यादिनः नाटककारा अभवन् अन्यतरे विजय-सचिनः, बादल-सरकारः, मोहित-चटर्जी, मनोज-मित्रः, देवशीश-मजुमदारः, चंद्रशेखर-कम्बरः, गोविंद-देशपांडे, महेश-एलकुंचवारः, सतीश-अलेकरः आदिस्य नाटकानि अपि लोकप्रियाः एव अभवन् अष्टादशकस्य अनन्तरं हिन्दी-दलानां विघटनं प्रारभत, नाट्यकलाकाराः च सिनेमा-दूरदर्शन-प्रति प्रवासं कर्तुं आरब्धवन्तः।

नवदशकं अन्यराज्येभ्यः लोकनाट्यतत्त्वानां शिक्षणस्य समयः आसीत् अस्मिन् दशके महत्त्वपूर्णं तत् आसीत् यत् हिन्दीनाट्यकलाकाराः अन्यराज्यानां वर्णतत्त्वानां शिक्षणं प्रति बलं दातुं आरब्धवन्तः। एतदर्थं प्रसिद्धाः निर्देशकाः के.एन.पणिकरः (मलयालम), रतम-थियमः (मणिपुरी), कन्हाई-लालः (मणिपुरी), विजय-मेहता (मराठी), रुद्रप्रताप-सेन-गुप्ता (बंगला) इत्यादिनः नाटककारा अभवन् अस्मिन् दशके मुख्यतया कथानाट्यशास्त्रे पारम्परिकनाट्यरूपानाम् उपयोगः चर्चायां एव अभवत् एतेषां प्रयोगैः नाट्यशास्त्रस्य कृते नूतना भाषा प्रदत्ता। सम्प्रति भारतीयनाट्यकला विविधशैल्याः गतिशीलः अस्ति। न केवलं वाणिज्यिकं अपितु अव्यावसायिकं नाट्यम् अपि नाट्यं निरन्तरं समृद्धं कुर्वन् अस्ति।

भारतीयनाट्यस्य वर्तमानं परिदृश्यं यदि पश्यामः तर्हि नूतनप्रयोगपरम्परा प्रचलति। देशे सर्वत्र भवन्ति नवीनाः प्रयोगाः, विभिन्नेषु राष्ट्रियनाट्यमहोत्सवेषु तेषां प्रदर्शनं, विभिन्नेषु राज्येषु स्थापितानि नाट्यप्रशिक्षणकेन्द्राणि, प्रशिक्षणानन्तरं निरन्तरं प्रयोगं कुर्वन्तः प्रशिक्षणः, नाट्यप्रवर्धनार्थं भारतसर्वकारस्य योजनाः इत्यादयः अद्यत्वे नाट्यस्य कृते अनुकूलं वातावरणं निर्मितवन्तः।

पाठगत-प्रश्नाः 13.3

1. भारतीय जननाट्यसंघस्य स्थापना कदा अभवत्?
2. पृथ्वी नाट्यगृहस्य स्थापना केन कृता?
3. राष्ट्रियनाट्यविद्यालयस्य विषये लिखत?
4. 'आगराबाजार' नाटकस्य निर्देशकः कः आसीत्?
5. नाट्य-एककं कस्मिन् नगरेण सह सम्बद्धम् अस्ति?

त्वया किं ज्ञातम्?

- नाट्यस्य सामान्यार्थः यत्र नाटकस्य प्रस्तुतिः भवति। एषा संज्ञा नाट्यप्रस्तुतिः तस्य समग्रप्रक्रियायाः च प्रयोगः भवति।

टिप्पणी

रंगमंचम्: तकनीकः
अभिकल्पना च

टिप्पणी

- भारतीय नाट्यशास्त्रस्य प्राचीनतमः ग्रन्थः शनाट्यशास्त्रम् अस्ति यस्य रचना आचार्यभारतेन 500 शताब्द्यां ई.पू।
- नाट्यशास्त्रे संस्कृतनाट्यस्य सम्पूर्णं वर्णनं वर्तते। एषः एव मूलग्रन्थः न केवलं नाट्यस्य अपितु नृत्यसङ्गीतादिकलाणाम् अपि।
- प्राचीननाट्यविषये सूचनाः प्राप्तेभ्यः पुरातात्विकवस्तूनाभ्यः कलारूपेभ्यः च उपलभ्यन्ते। अस्मिन् प्रागैतिहासिकसभ्यतायाः नाट्यस्य उत्पत्तिबीजानि अनुसन्धानं कृतम् अस्ति। आदिम-नाट्यस्य आरम्भः आदिम-मानव-सभ्यतायां अभिव्यक्ति-उत्सव-गुणैः अभवत्।
- आदिमनाट्यस्य द्वितीयः चरणः कृषिसभ्यतायाः सह अस्तित्वं प्राप्नोति। यत्र नृत्यं, गीतं, संगीतं, कथा इत्यादीनां विकासः भवति।
- भारतीयनाट्यप्रकारेषु मुख्यतया संस्कृतनाट्यम्, लोकनाट्यम्, पारसीनाट्यम्, आधुनिकनाट्यम् च इति वर्गीकृतम् अस्ति। एतदतिरिक्तं प्रस्तुतिशैल्यानुसारं नाट्यस्य अनेकाः प्रकाराः सन्ति।
- आधुनिकनाट्यस्य आरम्भः १९ शताब्द्याः उत्तरार्धात् भवति। विशेषतः स्वातन्त्र्यानन्तरं नाट्यविषये बहवः सृजनात्मकाः प्रयोगाः पश्यामः, येषु न केवलं लेखनम् अपितु प्रदर्शनं पारम्परिकपद्धत्याधारितसमकालीनार्थानां प्रति विकासं दर्शयति।

पाठान्त प्रश्नाः

1. नाट्येन किं अवगच्छसि?
2. भारतीय नाट्यशास्त्रे नाट्यशास्त्रस्य का भूमिका अस्ति?
3. आदिमनाट्यस्य विषये भवन्तः किं जानन्ति?
4. नाट्यस्य के प्रकाराः सन्ति?
5. आधुनिकनाट्यविषये टिप्पणीं लिखत?

पाठगत-प्रश्नानाम् उत्तराणि

13.1

1. नाट्यशास्त्रं मञ्चे यस्मिन् कलायां नाटकानि प्रस्तूयन्ते तस्याः अभिप्रायः।

2. ५०० शताब्दी ई.पू।
3. आचार्य भरतः
4. आकार त्रि- 1- विखृष्टा, 2- चतुस्त्र तथा 3- त्र्यास्त्र। परिमाणस्य आधारेण पुनः त्रयः -1- ज्येष्ठः, 2- मध्यम्, 3- कनिष्ठः च इति विभक्ताः अभवन्।
5. रंगपीठम्, रंगशीर्षम्, नेपथ्य, मत्तवारिणी, यवनिका इत्यादिनः।
6. अन्धायुग
7. प्रस्तुतीकरणस्य उद्देश्यानुसारं प्रस्तुतिस्थलस्य निर्माणं, पारम्परिक सभागारात् भिन्नं नवीनं सृष्टिः।
8. दिव्य-आधुनिक-अवधारणा च।
9. अरस्तू
10. आदिमः मनुष्यः तेषु निवसतां पशूनां अवलोकनेन स्वस्य परितः प्रकृतेः अनुकरणं कर्तुं प्रयतितवान् स्यात् इति विद्वांसः अनुमानयन्ति। उत्पत्तिग्रन्थस्य कथायाम् अपि मृगयाप्रसङ्गस्य अभिनयं कुर्वन् मृगयानुकरणस्य उल्लेखः अस्ति।
11. नाट्यस्य विकासे धार्मिकभावनायाः महती भूमिका अस्ति यतोहि मानवः स्वस्य भयात् सुरक्षितभविष्यस्य इच्छायाः च कारणात् पूजाप्रक्रियायाः जन्मम् अकरोत् तथा च अस्मिन् प्रार्थनायां, ते नृत्यस्य, संगीतस्य, नाट्यस्य च उपयोगं कृतवन्तः।
12. प्राचीननाट्यस्य रूपं नृत्याधारितम् आसीत्।
13. प्रागैतिहासिकं लोकं च।

13.2

1. नाट्यशास्त्रस्य स्वभावः सम्पूर्णतया प्रयोगात्मकः।
2. यक्ष-किन्नर- गंधर्व- नट- नर्तकी- सूत- मगध- ग्रंथिक-चरण- कुजिलवाः इत्यादिनः।
3. आचार्यभारतेनस्य रंगमण्डपः, अभिनयं - अंगिका, वाचिका, अहरिका तथा सात्विका, वृत्ति, प्रकृतिः, रसः, आतोद्यः, ध्रुवगणः, सिद्धिः, चरित्र प्रकृतिः, गीत इत्यादयः विस्तरेण प्रकाशिताः सन्ति।

टिप्पणी

रंगमंचम्: तकनीकः
अभिकल्पना च

टिप्पणी

13.3

4. संस्कृतनाट्यभाष्यग्रन्थलेखनपरम्परा

1. १९४३

2. पृथ्वीराज-कपूरेण

3. १९५९ तमे वर्षे राष्ट्रियनाट्यविद्यालयस्य प्रदर्शनैः हिन्दीनाट्यस्य गतिः प्राप्ता।

4. हबीब-तनवीरः